

VARJAS BÉLA

PALEOGRÁFIAI ÚTMUTATÓ
15–17. SZÁZADI MAGYAR NYELVŰ
KÉZIRATOK OLVASÁSÁHOZ

BETŰK — SZÁMOK — RÖVIDÍTÉSEK
NÉHÁNY ALAPFORMÁJA A 15–17. SZÁZADI MAGYAR
NYELVŰ KÉZIRATOKBAN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BETŰK - SZÁMOK - RÖVIDÍTÉSEK

néhány alapformája a 15-17. századi
magyar nyelvű kéziratokban

λ Λ A λ A A A a a a a α
a a α a

β β β β β β
b b b b b b b b b b

c c l c c

l c c c l c cs = l h f g z z z z

u u u o o o
s s s s s s

e e e e e e

r r r r r r e e = ö

F f F f F f F f F f

G g G g G g G g G g

H h H h H h H h H h

I i I i I i I i I i I i

J j J j J j J j J j J j

L l L l L l L l L l L l

M m M m M m M m M m M m

N n N n N n N n N n N n

0 0 0

$\sigma \quad \sigma \quad v$

$$\sigma \quad \dot{\sigma} \quad \sigma' \quad \ddot{\sigma} \quad \hat{\sigma} = \sigma \ddot{\sigma}$$

P E S P

р р р р р р

Q Q

9 4 5 2 7

R R R R R R R R

$\tau \ 2 \ 5 \ 7 \ 11 \ 13$

ISSOPST

71650 2 555

$$\gamma_i \beta = ss$$
$$B \quad B \quad f_8 \quad L \quad f_L \quad A \quad B \quad G \quad G \quad G = sz \quad A = st$$
$$\beta = st$$

7 8 9 0 1 2 3 4

2 7 7 7 7 7 7

U U V V W W

u v b r z v b w w u v

$$\dot{u} \ddot{u} \ddot{u} \dot{u} \ddot{u} \ddot{u} \dot{u} \ddot{u} = u, \ddot{u} (\ddot{u})$$

x x x x

ƒ ƒ ƒ ƒ ƒ

у у у

у у њ њ

z z z z

z z z z z z z z

Számok

/ún. arab számjegyek/

1 = 1, í, j

2 = 2, z 2626 = 1626

3 = 3, 3

4 = 4, 4, X, X, 4, 4

5 = 5, 5

6 = 6, 6

7 = 7, 7, 7

8 = 8, 8

9 = 9, 9, 9

0 = 0

15000 = 1580

Római számjegyek

1 = i, j, i, j

$\frac{1}{2}$ = j, j

$1\frac{1}{2}$ = y, y

2 = y, y, y, y, $2\frac{1}{2}$ = iij

3 = iij, $3\frac{1}{2}$ = iij

4 = iij, iv, jb, $4\frac{1}{2}$ = iij

5 = v, v, $5\frac{1}{2}$ = vj

6 = vi, vj, $6\frac{1}{2}$ = vij

7 = vy, vj, vii, vij

8 = viij, viii, viij, viij

9 = viij, viij, i

10 = x, x, x, x

11 = xi, xi, xj

12 = xii, xii, xij

13 = xij, xij

14 = xij, xij

15 = xv, xv

16 = xvj, xvj

17 = xvij, xvij

18 = xvij

19 = xvij, xij

20 = xx, H, H

25 = xxv, H v

30 = XXX, xxx, H

34 = H iij

39 = xxiij

40 = xl, xl, H, XL

41 = xli

$45\frac{1}{2}$ = xxxvj

48 = xlvij, H vj

50 = l, l, l, L, L, L

60 = lx, L

$61\frac{1}{2}$ = lxv

66 = lxvi, lxvi

70 = lxx, H

75 = lxv, lxv

80 = lxxx, lxxxx, lxxx

90 = lxxxxx, lxxxx

100 = j^a, j^r, C

132 = j^r # j

145 = Cxlv

150 = xlv

200 = c, cc

500 = d, dc, D

1000 = m, mil, mil

1200 = milii

10.000 = (C)(I)

12.000 = milii

20.000 = H

40.000 = xlv, H

100.000 = (C)(I)(I)

Keverő számok: 245 = xlv

Országos Könyvtár 20.000 = H

Rövidítések

$\bar{a}, \bar{e}, \bar{o}, \bar{u} = am, em, om, um,$
vagy an, en, on, un

$\bar{m}, \bar{n} = mm, nn$

- ly (szó végén) = -ban, -ben

$g-$ (szó elején) = com-, con-

- g (szó végén) = -us

- ly (szó végén) = -um

$\bar{p}, \bar{p} = pre, pri$

$\bar{p}, \bar{p} = pro$

$\bar{p} = per$

$\bar{z}, \bar{z}, \bar{z} = et$

$\bar{z}, \bar{z} = etc.$

- z (szó végén) - tur

- z (szó végén) - ar, -er, -re, -ri

$\mathfrak{I}^n$ = Isten

$\mathfrak{D}^ns, d^ns$ = dominus

$\mathfrak{p}bi$ = presbiter

$\mathfrak{e}ps$ = episcopus

$\mathfrak{C}tor$ = servitor

$\mathfrak{A}, \mathfrak{A}o$ = anno

$\mathfrak{AD}$ = Anno Domini

Datum $\mathfrak{v}e \dots$ = Datum ex...

$\mathfrak{7}bris$ = szeptembernek a ...

$\mathfrak{8}bris$ = októbernek a ...

$\mathfrak{9}bris$ = novembernek a ...

$\mathfrak{10}bris, \mathfrak{x}bris$ = decembernek a ...

$\mathfrak{k}, \mathfrak{k}gd, \mathfrak{k}^d$ = kegyelmed,

$\mathfrak{k}et$ = kegyelmedet,

$\mathfrak{k}\mathfrak{k}$ = kegyelmednek, kegyelmeteknek;

- $\mathfrak{k}\mathfrak{k}$ (szó végén $\mathfrak{k}$ után) = - knak, - knek pl.

$\mathfrak{v}\mathfrak{a}\mathfrak{r}\mathfrak{a}\mathfrak{k}\mathfrak{k}$ = váraknak, $\mathfrak{g}\mathfrak{i}\mathfrak{e}\mathfrak{r}\mathfrak{m}\mathfrak{e}\mathfrak{k}\mathfrak{k}$ = gyermeknek;

$\mathfrak{m}\mathfrak{p}\mathfrak{p}, \mathfrak{p}\mathfrak{p}, \mathfrak{m}\mathfrak{a} \mathfrak{p}\mathfrak{p}\mathfrak{a}$ = manu propria

A fentiekben felsorakoztatott minták a XV.-XVII. századi magyar kézírás néhány alapformáját mutatják be. Teljességről még megközelítőleg sem lehet szó, hiszen a betűalakok, írásmódok számtalan variációjával találkozik a könyvtáros, a kutató. De nemcsak a betűalakok és írásmódok különböznek. Minden jelnek számos egyéni változata lehetséges egyazon kézírásában is. /Ugyanakkor minden személy írásának van sajátos, utánozhatatlan vagy alig utánozható duktusa, betűvetés-módja is. Írásszakértők főleg ilyen megfigyelésekből kiindulva azonosítanak! /Létezik sokféle egyszerű, takarékos, nyugodtabb vagy lendületesebb vonalvezetésű, valamint cifrázásra, kacs-karingókra hajlamos, könnyed, nehézkes, gyakorlott és gyakorlatlan, lassúbb és kapkodóbb, fiatalosabb és öregesebb írás. Meghatározza ennek jellegét az is, hogy milyen céllal készült a feljegyzés.

A gyors folyóírást /pl. magánlevelezés, följegyzések, jegyzőkönyvek stb. / a 15. század végétől kb. a 17. század végéig az un. "gótikus kurrens" képviseli. Szébb, elegánsabb a 16. századnak főként a második felétől a magyar nyelvű szövegírásban is terjedő, un. "reneszánsz" vagy "humanista kurzíva" /ez áll közelebb a mai betűlink rajzához/. A gótikus és humanista betűalakok a gyakorlatban kezdettől fogva keverednek azonos vagy hasonló betűformák kialakulása következtében. A két írástípust mégis főleg az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbi többezt őrzött meg szögletesebb, keményebb, törtvonalú betűképből /pl. r, d, c, h, f, k, m, n, p, l, b, t, p,

v, w, 3, 3 /, míg a humanista betűk lágyabb, gömbölyűbb, ke-
rekebb vonalvezetésűek /pl. c, d, e, h, k, m, n, p, s, r, t, u,
z, z / . A két írásforma ugyanazon kéz írásában is előfordul-
hat, s oly élesen elüthet egymástól, hogy szinte hajlandók len-
nénk két különböző személy kezevonását látni bennük, ha kétség-
telen bizonyítékok el nem döntenék: ugyanazon kéz betűvetése
mindkettő.

A nagy és kis betűk használata még teljesen ötletszerű és
következetlen. A betűk mérete /nagysága/ is eltér /részben/ a
ma szokványostól. A régiségben pl. több az alapvonalról fölfel-
lé és lefelé is nyújtott szárú /testű/ betű: /, 5, 6, 7, 8, 9,
de akad a mainál kisebb is pl. 2, 2 = t, amely olykor nem emel-
kedik túl az i, u stb. felső határán.

A régi betű-kapcsolásnak nem voltak merev szabályai, mint
ahogy a mainak sincsenek. A gótikus folyóírásban talán egyik
legfeltűnőbb sajátosság, hogy az c -t /e/ általában nem az al-
só szárával kötik a következő betűhöz, hanem a tollat felemel-
ve, az c feje mellől /de azt lehetőleg nem érintve/ indítják
a következő betűt, pl. *chfigh* /= elesegh/. Ha ugyanis érinti
az e fejét az összekötő vonal /c/, akkor a betű c-nek olva-
sandó vagy olvasható. Előfordul az is, ha az író nem emeli
föls a tollát, hogy az e nyitott fejű o-nak /v/ tűnik. Más-
kor meg egy mellé vagy fölé vetett pont jelzi az e-t /pl.

tekm = tekent/, ami *tekm*-zö ejtés esetén /*tekm* = di-
cséretes vagy dicséretes/ kétséssé teheti az olvasást. A hur-
kolt fejű kurrens e, é jobbára csak a 17. században ter-
jedt el, amikor a humanista kurzíva mindinkább tért hódított.

A 17. században gyakori, hogy az e feje mellett még vesszőt is / e' / találunk. Ennek azonban nincs hangérték jelölő /zárt, hosszú ejtés/ szerepe. Csupán annak az írásmódnak a maradványa, amikor az e hurkolt fejét még külön illesztették az l - szerű jel feje mellé: l' . Ezt a vesszőcskét egy ideig még akkor is odateszik, amikor már hurkoltan írják az e' -t. Megtévesztheti pl. az m /m/ és w /w/ is a szöveg kibetűzését, mert hasonlóságuk folytán könnyen fölcserélhetők, félreolvashatók, akárcsak az n /n/ és u /u/ is, de még sok más betűt is összetéveszthetünk, pl. l-l (l-l); z-z (z-z); g-g (g-g). stb. Zavart okozhat az olvasásban a többnyire szó végén, de gyakran szó belsejében is előforduló u. "néma" h. Különösen g és t után találkozhatunk sűrűn vele /pl. *sokszor láthaték*: "sokszor láthaték" vagy "sokszor láthék"/. Némely kéz írásában ez a h erősen hasonlít a z -hez / z /.

A zöngés és zöngétlen hangokat írásban gyakran fölcserélik /b-p, d-t, f-v /w/, g-k, s-zs, sz-z/. Az sz hangot sokáig z-, g -vel és g, g -szel is jelölték; a zs-t pedig g, g, g, g -sel. A Sylvester Jánostól Heltain keresztül a nyomtatásban alkalmazott g =zs-t kézírásban ritkán használják.

Előfordul pl., hogy az ü-t egyszerű u -val vagy n -vel írják, de az is, hogy az ü vagy w nem ü-t jelöl, hanem figyelmeztető, megkülönböztető értékű: hogy ti. ott u-t kell olvasni, és nem /az előbbiekhez nagyon hasonló rajzú/ n-t vagy m-et.

A palatalizált mássalhangzót olykor nem jelölik, pl. hog = hogy, germek = gyermek. Gyakori azonban a nyelvjáráson-

ként eltérően használt palatalizáló és nem palatalizáló ejtés és írásmód, pl. királ - király, leán - leány. A palatalizálás jele lehet a betű fölé vagy mellé helyezett vessző: *ś, ť*. De ezt már a 16. században kiszorítja a két betűjellel történő írás. A második betű *i, j* vagy *ÿ* /di, dj = gy, pl. Dialok = gyalog; gi, gj, gÿ; li, lj, lÿ; ni, nj, nÿ; ti, tj, tÿ/.

Hangérték, hosszan ejtés jelzése eleinte sem diakritikus jelekkel, sem betűkettőzéssel nem általános. Az ékezetes hangjelölések főleg a 16. század második felétől terjedtek el. Zavaró lehet, ha az ékezet /s ez gyakran előfordul/ nem ama betű fölé kerül, amelyhez tartozik pl. *érnek* /= érnek/.

- Mássalhangzó kettőzés: *ff, tt, rr* = ff, tt, rr stb. általában a hosszú ejtés, nyújtás jele, de gyakran éppen ott hiányzik, ahol ma elvárjuk /békesség - *békesség*; adott - *adott* /, és ott találkozunk vele, ahol ma nem ejtünk hosszú hangot / *beszélek* - beszélek/.

Betűk

Olvasat

<i>a</i>	= a, á
<i>aa, á, ā, â</i>	= á
<i>r, c</i>	= c, cs /ercd = 'értsd/
<i>ſ, ch, ċ, ċh, chi, chj, chÿ</i>	= cs
<i>l, cz, ri, ci, cz</i>	
<i>u, x, e, e'</i>	= e, é
<i>ÿ, e</i>	= é /?/
<i>é, ee, ê, é</i>	= é

o, eo, ex	= ö, õ
ö, ê	= ö, õ
u, u', u'', v, w, v'	= ö, ü, ő, ú
σ, s, s, f	= s, zs
β, f, z, z	= sz
β, R	= ss, sz
u, u', u'', ü, ü'	= u, ú, ü, ú'
u	= v
v, v', v'', v'	= v, u, ú, ü, ú'
v	= u, ú, v
v, v', v'', v'	= v, u, ú, ü, ú'
j, j'	= i, j, ij, ji

A központosítás fejletlen és hiányos, gyakran pedig megtévesztő. Az írásjeleket /pont, vessző, pontosvessző, kettőspont, kérdő- és felkiáltójel; valamint elválasztó-, záró- és gondolatjel/ általában ismerik, de használatuk következtelen. A verses szövegeket tagoló vesszők, pontok, pontosvesszők rendszerint csupán a verssorok végét jelzik, szövegértelmező funkciójuk nincsen, sőt abban még olykor félre is vezethetnek. A versszakokat sokszor folyamatosan írják, nem tördelek verssorokra.

Az összetett szavakat általában még külön írják /egy néhány, Magyar ország/, külön szó még az igekötő is /megh találám/.

A szavak elválasztásának nincsenek még szabályai. Bármely betűjel szétválasztható a következőtől a mai szótagoló ejtéstől függetlenül. Rendszerint a szükség /többnyire a sor

vége, arányos szöveg-elhelyezés/ szabja meg, hogy egy szóból hány betű kerül át a következő sorba. Találkozhatunk pl. ilyen elválasztásokkal: a=/ /szszoni, bete=//gseg, 'hog=//ÿ, men=//ÿeknek. Tehát még a két betűből összetett hangjeleket is elválasztják. Az elválasztásra többnyire vízszintes vagy ferde egyenlőségjel figyelmeztet.

A táblázatokon az egyes betűformák nem kronologikus rendben követik egymást. Ennek megvalósítása már azért is nehézségekbe ütközik, mert ugyanazon hang írásjele egyidejűleg több változatban is előfordul. Az egyes formák használata tehát merev időhatárok közé alig szorítható. Forrásaink keletkezési éve, évtizede sem volt mindig pontosan meghatározható. A bemutatott összeállítás példatár csupán /és korántsem teljes!/ a magyar írástörténetnek kb. a 15. század végétől a 17. század végéig terjedő szakaszához.

*

VARJAS Béla, *Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához*, Bp., ELTE Könyvtártudományi Tanszék, OSZK–KMK, 1982 (Segédlet a Könyvtárosképzéshez).